

תמיד פחדתי להשתגע...
אבל עכשיו כמו שאני יושב,
יש לי סיכוי להינצל, אני חושב.¹

על השיגעון | הרב מתניה שטרנברג

שיחה ס"ז בשיחות הר"ן

מי שאינו שומע ומציית לדברי חכמים אמיתיים הוא יכול להשתגע, כי עיקר השיגעון של כל המשוגעים הוא רק מחמת שהוא אינו מציית ושומע לדברי הבעלי שכל. כי המשוגע אם היה שומע וציית לדברי אחרים שהם הבעלי שכל בודאי לא היה משוגע כלל, כי אע"פ שלפי רוח שטות ושיגעון שלו נדמה לו בברור גמור שהוא צריך לילך קרוע ולהתגלגל באשפה וכיוצא בזה מדרכי השטות והשיגעון, אעפ"כ מאחר שהגדול ממנו אומר לו שאינו צריך לעשות כן, אם היה מבטל דעתו נגד דעת הגדול ממנו בחכמה בודאי היה מתבטל כל השיגעון שלו. נמצא שעיקר השיגעון הוא רק מחמת שהוא אינו רוצה לשמוע ולציית לדברי חכמים והבן הדבר היטב.

(שיחות הר"ן שיחה ס"ז)

שיחה ס"ז בשיחות הר"ן עוסקת באחד הנושאים החשובים והמעניינים שמופיעים בתורותיו, שיחותיו וסיפוריו של ר' נחמן – שיגעון ושכל, חכם ומשוגע. תשומת לב לדבריו של ר' נחמן מעלה כמה דברים מעניינים בנושא זה. סיום השיחה במילים "והבן הדבר היטב" רומז לנו שבשיחה טמון ומרומז רעיון שלא נגלה לעין במבט ראשון, ויש לברר מה מסתתר מאחורי פשטות הדברים הראשונית.

בכדי לחשוף את משמעות השיחה, חשוב לשים לב לאופן בו מגדירים משוגע, לטענת ר' נחמן: "כי עיקר השיגעון של כל המשוגעים הוא רק מחמת שהוא אינו מציית ושומע לדברי הבעלי שכל." האדם מוגדר כמשוגע כאשר הוא לא מציית ופועל לפי הכללים שקבעו החכמים. אולם הגדרה זו מעלה תמיהה, האם היינו

¹ אביתר בנאי, 'יש לי סיכוי'.

מגדירים אדם כמשוגע רק מכיוון שהוא אינו פועל לפי הכללים שקבעו בעלי השכל?

גם הדוגמא שמביא ר' נחמן מעלה את התמיהה הזו. האם בעיית השיגעון יכולה להיפטר בכך שישמע ויציית לדברי החכם? האם בכך שיקבל את המוסכמות החברתיות הנקבעות ע"י אנשים חכמים נפטרה כל הבעיה של אותו אדם? חשוב לשים לב כי המשוגע המפסיק ללכת בבגדים קרועים ולהתגלגל באשפה איננו מכיר בכך שההתנהלות שלו אינה נכונה או אינה ראויה. המשוגע אינו משנה את דעתו אלא רק **מבטל** אותה נגד דעת הגדול ממנו. למשוגע "נדמה בברור גמור" כי הוא צריך להתנהג באופן מסוים אולם הוא בכל זאת מבטל את דעתו. הוא מפסיק להתנהג באופן שנראה לו כנכון, ומתנהג על-פי דבריהם של החכמים, אולם אין זה אומר כי הוא מפסיק להאמין בדעתו.

הדברים הללו של ר' נחמן הם מעין ניתוח מציאותי-חברתי: האדם המשוגע משנה את התנהגותו כלפי חוץ, מתבטל להנחיות שניתנות ע"י החכמים ובכך "מתבטל כל השיגעון" שלו. כל הגדרת השיגעון מתבססת רק על הצורה החיצונית, ואין כלל עיסוק בנפשו של המשוגע, באדם עצמו.

ניתן לראות בכך שיקוף של מה שמפריע לחברה במשוגעים. החברה נרתעת מאנשים שהתנהגותם שונה, לכן הם מגדירים אותם כחריגים. אם האנשים מתנהלים באופן המקובל, הרי שהם חלק מה"נורמה", גם אם בתוכם הם חושבים באופן שונה ומשונה. החשש של אנשים רבים הוא מהחריגה, כיוון שהיא מערערת את ההגמוניה של ההתנהלות המקובלת ומעלה אפשרויות אחרות של התנהגות, אפשרויות שאינן תואמות את התפיסה הממוסדת והמרכזית. אולם נראה כי בדבריו של ר' נחמן יש אמירה משמעותית גם ביחס למשוגע עצמו. אדם יכול להישאר משוגע ביסודו, אך בפועל להתנהל כאדם מן השורה. הוא יתנהג כלפי חוץ ע"פ המוסכמות החברתיות, אך בפנים יישאר עם דעותיו החריגות.

תיאור זה של השיגעון מופיע אצל ר' נחמן באחד מסיפוריו המפורסמים ביותר "מעשה בבן מלך שנפל לשיגעון":

פעם אחת בן מלך נפל לשיגעון שהוא עוף הנקרא הינדיק, דהיינו תרנגול הודו, וצריך לישב ערום תחת השולחן ולגרור חתיכות לחם ועצמות כמו הינדיק. וכל הרופאים נואשו מלעזור לו ולרפאו מזה,

והמלך היה בצער גדול, עד שבא חכם אחד ואמר: אני מקבל על עצמי לרפאותו. והלך והפשיט גם כן את עצמו ערום, וישב תחת השולחן עם בן המלך הנ"ל, וגם כן גרר פרורים ועצמות, ושאלו בן המלך: מי אתה ומה אתה עושה פה? והשיב לו: ומה אתה עושה פה? אמר לו: אני הינדיק. אמר לו: אני גם כן הינדיק. וישבו שניהם יחד כך איזה זמן, עד שנעשו רגילים זה לזה. ואז רמז החכם לבני הבית להשליך להם כותונת, ואמר החכם-הינדיק לבן-המלך: אתה חושב שהינדיק אינו יכול לילך עם כותונת? יכולים להיות לבוש כותונת ואף-על-פי-כן יהא הינדיק. כי במקום אחד ראיתי הינדיקעס לבושים בכותונות. ולבשו שניהם הכותונות. ואחר איזה זמן רמז והשליכו להם גם מכנסיים, ואמר לו גם כן כנ"ל: אתה חושב שעם מכנסיים לא יכולים להיות הינדיק? וכו' עד שלבשו המכנסיים, וכן עם שאר הבגדים. ואחרי כן רמז והשליכו להם מאכלי-אדם מהשולחן, ואמר לו: אתה חושב שאם אוכלים מאכלים טובים כבר אינך הינדיק? אפשר לאכול כאדם ולהיות הינדיק. איז מען שוין קיין הינדיק נישט? מען קען עסן און אויך זיין א הינדיק! ואכלו. ואחר כך אמר לו: אתה חושב שהינדיק מוכרח להיות דווקא תחת השולחן? יכולים להיות הינדיק ולהיות אצל השולחן. וכן התנהג עמו עד שריפא אותו לגמרי. וזה בחינת מה שאמרו רז"ל על הפסוק הנאמר בשלמה "ויחכם מכל האדם" אפילו מן השוטים, והנמשל מובן למבינים.

(שיח שרפי קודש, ח"א תקפא, על פי מעשיות ומשלים)

ניתן לראות מספר הקבלות בין סיפור זה לשיחה ס"ז: תיאור השיגעון של בן המלך מזכיר את תיאור המשוגע בשיחה. בנוסף, הסיפור מסתיים ברמיזה כי יש לרדת לעומקו ("והנמשל מובן למבינים"), וכך גם דברי ר' נחמן בסוף השיחה – "והבן הדבר היטב". בסיפור זה, היחיד שמצליח לרפא את בן המלך הוא החכם המוכן באמת לתת מקום לשיגעון שלו. החכם איננו מנסה לרפא את בן המלך בכך שיחזיר אותו להיות ככל אדם. הוא מקבל את היותו של בן המלך הינדיק, אולם מראה לו כי גם הינדיק יכול להתנהג כלפי חוץ כאדם מן השורה. הסיפור מלמד אותנו שהחכם ריפא אותו לגמרי. הגדרה זו מעלה תמיהה, האם אכן ריפא אותו החכם לגמרי? כיצד ניתן לומר כי בן המלך חזר לקדמותו כאשר הוא עדיין רואה את עצמו כהינדיק ורק מתנהג כרגיל? נראה שגם כאן כמו בשיחה, האמירה "עד שריפא אותו לגמרי" מבטאת את היחס החברתי למשוגע. כל עוד האדם מתנהג כפי שמתנהגים כולם, אין זה משנה האם הוא רואה את עצמו כאדם או כתרנגול הודו.

על השיגעון

את הרעיון שעולה מהשיחה ומהסיפור אפשר להבין כאמירה אירונית על החברה. היחס האירוני לא מופיע במפורש, אך הוא עולה מעצם הניגודיות שבין האופן שהאדם רואה את עצמו לבין האופן שבו אחרים רואים אותו. אולי זו הייתה כוונתו של ר' נחמן כאשר רמז בסוף השיחה ובסוף הסיפור כי יש להבין את הדברים היטב.

אך שמא טמונה כאן הבנה מעמיקה יותר. הקריאה האירונית בולטת כל-כך שיכול להיות כי המסר הסמוי המסתתר בשיחה מורכב יותר. שמא הניגודיות שבין הפנים והחוץ איננה נאמרת בזלזול אלא מתוך כוונה רצינית. סיפור נוסף של ר' נחמן הקשור לשיגעון יכול לפתוח בפנינו פתח נוסף להבנת הרעיון העומד מאחורי השיחה:

שפעם אחת אמר המלך לאהובו השני למלך באשר אני חוזה בכוכבים, רואה אני שכל התבואה שיגדל בשנה זאת, מי שיאכל ממנה יהיה נעשה משוגע. אם כן יטכס עצה. וענה לו, שעל כן יכינו בעדם תבואה שלא יצטרכו לאכול מתבואה הנ"ל, וענה לו המלך אם כן כשאנחנו לבד לא נהיה משוגעים וכל העולם יהיה משוגע, אזי יהיה להפך (ולהכין בשביל כולם אי אפשר) שאנחנו יהיו המשוגעים. על כן בוודאי נצטרך גם כן לאכול מהתבואה, אבל רק זה שנסמן סימן על מצחינו שנדע על כל פנים שאנחנו משוגע. שאם אהיה מסתכל על מצחך וכן כשתסתכל על מצחי נדע שהסימן שאנחנו משוגע.

²(המשל מתבואה)

סיפור זה מציג בפנינו את הפרדוקסליות של השיגעון. המלך ומשנהו היו יכולים להיות היחידים שממשיכים לחיות חיים שפויים, בעוד כל שאר המדינה אוכלת מהתבואה ומשתגע. אולם איזה טעם היה להישאר ולחיות כאדם נורמלי כאשר כל השאר אינם מתנהגים ע"פ אותה הנורמה? באופן כזה הרי הנורמלי הופך להיות לא-נורמלי! משום כך מחליטים המלך והמשנה למלך "ללכת עם הזרם" ולחיות כמשוגעים - נורמליים...

בשונה משיחה ס"ז, בסיפור זה ההתאמה לכלל איננה רק חיצונית אלא היא גם שינוי פנימי. אך עדיין ניתן ללמוד ממנה כי מושגי הנורמליות והשיגעון הם

²מעשיות ומשלים, סיפורים נפלאים עמ' כז-כח.

מושגים יחסיים. אין קנה מידה מוחלט על פיו ניתן לקבוע מיהו החריג ומיהו הנורמלי, הכל תלוי בהקשר.

למרות החשיבות בלהיות חלק מהנורמה, אין באותן מוסכמות בכדי לבטל את תפיסתו ודעתו האישית של האדם. לכן, למרות שהמלך ועוזרו אוכלים מהתבואה ומשתגעים, הם משאירים על מצחם אות שיזכיר להם כי זו איננה דרכם.

אם ננסה לקרוא באופן כזה גם את השיחה, הרי שהשיחה עוסקת באדם המשוגע-לכאורה וביחסיות של "הנורמלי". ר' נחמן מלמד אותנו כי מחד, על האדם להיות נאמן לדרכו. אם נדמה לו בבירור גמור שהוא צריך ללכת בבגדים קרועים ולהתגלגל באשפה או שהוא הינדיק, הוא אינו צריך לזנוח מחשבות אלה. אך מאידך, הוא צריך לזכור כי בכדי שהאדם יוכל להיות חלק מהחברה שבה הוא נמצא, הוא צריך לקבל (כלפי חוץ) את הקודים הנהוגים בה. הוא יכול להישאר הינדיק אך לאכול ולהתלבש כבני אדם. הוא יכול להישאר בוודאותו על האופן שבו הוא צריך ללכת ולהתגלגל, אולם בפועל עליו לבטל את דעתו בפני הגדול ממנו בחכמה.

הסבר זה יכול אולי אף להסביר לנו מיהם אותם "חכמים אמיתיים" שבתחילת השיחה. בעל השכל הוא אדם חכם, אך הוא חלק מהעולם ותבניותיו. הוא חכם אך הוא חלק מהשיגעון של העולם (שבאופן יחסי נראה אמיתי), ואילו המשוגע הנאמן לעצמו הוא היחיד הנורמלי. העצה שנותנים לנו "החכמים האמיתיים" היא להישאר מי שאנחנו, אך כלפי חוץ "לשחק את המשחק" של העולם. מי שאינו מקשיב להם ומתאים לא רק את התנהגותו אלא גם את עצמו לדעת הרוב, הרי שהוא זה שמשתגע יחד עם כולם...

בדברים אלה אין כוונה לראות את ההתנהלות החיצונית-חברתית רק כמשחק. ר' נחמן מלמד אותנו כאן דבר חשוב על מורכבותם של החיים. החיים שלנו מורכבים מרבדים שונים של התנהלות, ולכל רובד יש את המקום שלו. על החיים הפנימיים להישמר בייחודיותם, ועל החיים החברתיים-חיצוניים לשמור על מסגרת ההתנהלות שבה הם מתקיימים. שני הסיפורים והשיחה מציגים בפנינו את החיים על גווניהם, בפנייה לצדדים שונים שיש להכיר ולשמר.

האדם מעצם היותו יצור חברתי, לא יכול לפעול רק מתוך המרחב הסובייקטיבי והפרטי שלו. האדם נטוע בתוך העולם, וככזה הוא משתלב בתוך מערכות רבות. לכל מסגרת יש את כללי המשחק שלה, את השיח שבו היא מנהלת ופועלת. על האדם להכיר בכך ולהיות גם הוא חלק מאותה מערכת. אין בדברים אלו רק הסכמה בדיעבד אלא להיפך, זהו המצב לכתחילה ואין אפשרות שלא לפעול בדרך הזו.

הניתוח המעמיק והמבריק של ר' נחמן ל'תולדות השיגעון' הקדים בשנים רבות את הרעיון שפיתח פילוסוף צרפתי חשוב בשם מישל פוקו. אחד מספריו החשובים ביותר של פוקו נקרא 'תולדות השיגעון בעידן התבונה', והוא עוסק בניתוח מקומו של המשוגע בעולם המודרני. בדומה לר' נחמן, מראה פוקו שהגדרת המשוגע היא עניין יחסי, וחידוש של העת החדשה. רק בעת החדשה הפכו המשוגעים לקבוצה שאותה יש להפריד ולהבדיל משאר הציבור, מפני שהם מייצגים את היפוכה של התבונה. פוקו מראה כיצד קו הגבול שבין הנורמלי והמשוגע איננו קו מוחלט וברור, אלא הוא עניין יחסי התלוי במסגרת ה'שיח' שבו אנו נמצאים.

אצל פוקו הביקורת באה להראות את חוסר המוחלטות של ההגדרות והאבחנות שאנו פועלים על פיהם, ולהציג את הרקע ההיסטורי והגניאולוגי שבו הם נוצרו. ר' נחמן, כאמור, ממשיך ומתקדם שלב נוסף. הוא לא נותר רק בביקורת המבטלת, אלא מכיר בחשיבות ובצורך שבמציאות המורכבת ורבת הפנים. כפי שאמרנו, האדם חי במסגרות שונות (בלשונו של פוקו - 'סדרי שיח' שונים), ועליו להכיר במקומה של כל אחת מהתבניות הללו ביצירת עולם מורכב אך עשיר ומגוון.

לסיכום: ראינו שתי אפשרויות להבנת שיחה ס"ז של ר' נחמן. ההסבר הראשון פשוט יותר וניתן להבחין בו מתוך דבריו של ר' נחמן (גם אם במרומז). את ההסבר השני קשה לדלות מהשיחה עצמה (ללא המשל מתבואה) אך אולי זו משמעות הרמיזה ששולח לנו ר' נחמן בסוף השיחה.

מלשונה של השיחה עצמה לא ניתן להכריע האם עצם השיגעון הוא דבר טוב או רע. העולה מהשיחה בוודאות הוא עצם האפשרות (הנפוצה) של חיים מתוך שניות, של התנהלות במערכות חיים כפולות- האחת כלפי חוץ והאחת כלפי פנים. עצם הדואליות הזו צריכה לעורר אותנו למחשבה. המשמעות והיחס בין שני החלקים נשארים פתוחים להכרעה, אך על כל פנים חשוב להכיר בחיוניות של כל אחד מהם.

לתלמידיי האהובים ולכל חברי שיעור ב'
שיוצאים לעשות חיל בצבא,
שנזכה כולנו לתבונה גדולה
ביכולת לאזן בין פנים וחוץ
ובין המשוגע והנורמלי.